

LINGVISTICKÁ POETIKA ROMANA JAKOBSONA

PAVLÍNA KULDANOVÁ (OSTRAVA)

Vymezování poetiky vždy souviselo s vývojem myšlení o literatuře, s metodologiemi jednotlivých literárněvědných škol. Od antiky až do současnosti můžeme vysledovat značné rozdíly v chápání obsahu tohoto pojmu, v traktování poetiky jako součásti teorie literatury a jejích styčných ploch s jinými vědními disciplínami.

Jedním z inspirujících (či případně provokujících) výkladů poetiky přináší dílo Romana Jakobsona, který chápe poetiku jako součást lingvistiky. Své pojetí vyložil ve shrnující přednášce *Linguistics and Poetics (Closing Statement)* na konferenci o stylu v Indianě roku 1958 (tiskem vyšla r. 1960). K hlavnímu předmětu zájmu poetiky Jakobson říká, že se poetika „především zabývá otázkou, co činí slovní sdělení uměleckým dílem“¹ a že je jí „předurčeno vedoucí místo v bádání o literatuře“², protože zkoumá specifické rysy (rozdíly) slovesného umění „v poměru k ostatním uměním a v poměru k ostatním druhům jazykového chování“³. Poetiku zajímají problémy slovesné struktury a protože „lingvistika je komplexní vědou o slovesné struktuře, poetika může být pokládána za integrální součást lingvistiky“⁴.

Ve své studii pak Jakobson reaguje na možné protiargumenty a připouje obšírnější teoretická zdůvodnění; předkládá syntézu kritérií, jež mají přispět ke komplexní analýze básnického jazyka – některé z jeho názorů zde přiblížíme. Po úvodních poznámkách týkajících se vztahu jazyka k teorii znaku (sémiotice), vztahu mezi slovem a světem, problematiky synchronního a diachronního studia literatury nebo kontrastu mezi účelovým, nenahodilým charakterem básnického jazyka a údajně nahodilou, ne-

¹ JAKOBSON, R.: Lingvistika a poetika. In: JAKOBSON, R.: Poetická funkce. Jinočany 1995, s. 74.

² Tamtéž.

³ Tamtéž.

⁴ Tamtéž.

záměrnou povahou jiných druhů jazykové komunikace přechází Jakobson k tvrzení, že „jazyk musí být zkoumán ve veškeré různovitosti svých funkcí“ a určuje místo básnické (poetické) funkce v systému všech funkcí jazyka. Každá funkce je konstituována jistým činitelem komunikačního aktu:

	kontext sdělení	
mluvčí		adresát
	kontakt kód.	

Na tomto základě Jakobson rozlišuje 6 základních funkcí jazykové komunikace,

	poznávací poetická	
emotivní		konativní
	fatická metajazyková,	

příčemž vždy záleží na konkrétní hierarchii těchto funkcí v jednotlivých jazykových sděleních (dominantní funkci doprovázejí funkce ostatní): tak poetickou funkci nelze „studovat v izolaci od obecných problémů jazyka, a na druhé straně systematické poznání jazyka vyžaduje důkladnou pozornost k jeho poetické funkci. Každý pokus omezit sféru básnické funkce na poezii nebo ohraničit poezii básnickou funkcí by byl klamným zjednodušením. Poetická funkce není jedinou funkcí slovesného umění, ale pouze jeho dominantní(...) funkcí; v ostatní jazykové činnosti pak působí jako podřízená, přídatná složka(...). Proto lingvisté zabývající se poetickou funkcí nemohou se omezit na oblast poezie.“⁵ Jakobson řeší také otázku uspořádání jazykových prostředků, které se děje dvěma postupy – výběrem a kombinací, a aplikuje ji na oblast děl s dominantní funkcí básnickou ve své tezi „poetická funkce projektuje princip ekvivalence z osy výběru na osu kombinace“⁶, až dospívá k shrnujícímu konstatování: „Rozbor verše je plně v kompetenci poetiky, a tu lze definovat jako onu součást jazykovědy, jež se zabývá poetickou funkcí v jejím vztahu k ostatním funkcím

⁵ Tamtéž, s. 81.

⁶ Tamtéž, s. 82.

jazyka. Poetika v širším slova smyslu se zabývá básnickou funkcí nejen v poezii, ale i vně poezie, kde zase nějaká funkce jiná je nadřazena jí.⁷

Tyto Jakobsonovy výklady chápání vztahu lingvistiky a poetiky, později ještě rozvinuté např. statí *Poezie gramatiky a gramatika poezie* (1961), nejsou jen teoretickými postuláty tehdy již světoznámého a uznávaného vědce, on sám je prakticky uplatňoval při svých jazykových a versologických analýzách od samých počátků své vědecké práce – ty souvisejí jednak s prostředím ruských formalistů a futuristů, jednak s meziválečným československým strukturalismem a uměleckou avantgardou. Základem literárněvědného bádání se Jakobsonovi stala funkční lingvistika, sémiotika a fonologie – tato koncepce lingvistického pohledu na poezii a básnický jazyk a integrace poetiky jako součásti lingvistiky byla diametrálně odlišná od tehdejších převažujících názorů na podstatu literatury. Svůj postoj zdůvodňoval předstihem jazykovědného bádání v oblasti verše před literárněvědným, metodologickou nedostatečností tradiční literární vědy a zvláště principiální adekvátností jazykových metod k povaze verše, básnické formy. Vyslovuje základní tezi své lingvistické koncepce literatury: **poezie je jazyk v jeho estetické funkci**; předmětem vědy o literatuře není literatura, ale **literárnost**, tj. literárněumělecké kvality díla. Svou vědeckou metodu uplatnil již ve svých prvních větších pracích – ve studii o básnickém jazyce Velemira Chlebnikova *Novejšaja russkaja poezija* (1921) a zejména v průkopnické práci ze srovnávací metriky *O češskom stiche, preimuščestvenno v sopostavlennii s russkim* (1923), jejíž česká verze vyšla r. 1926 pod názvem *Základy českého verše*. Právě v ní Jakobson poprvé použil termín **fonologie** – počátky jeho rozpracování fonologické teorie jsou spojeny se studiem básnického jazyka. Typické je pro něj prolínání lingvistického a poetologického nazírání na problémy jazyka, které je mnohdy navíc doplněno o širší kulturní kontext nebo bývá pojato komparativisticky; proto často nelze některé jeho práce označit za „čistě lingvistické“ nebo „čistě literárněvědné“. Tyto přesahy jsou patrné i ve zmíněné novátorské studii o českém verši – *Základy českého verše* měly závažné metodologické důsledky pro teoretickou poetiku i praktickou versologickou analýzu. Její hlavní význam spočívá v novém způsobu fonologického (a sémiotického) výkladu základních otázek verše a metriky, funkce rytmu a celkově básnického jazyka a prozodie (přínosná byla nejen pro teorii verše, ale např. i pro fonetiku, kulturu řeči) – Jakobson se snažil vysvětlit poměr mezi českým jazykem a českým veršovým systémem. Dokazoval,

⁷ Tamtéž, s. 84.

že základem rytmu v českém verši je mezislovní předěl⁸, jeho doprovodným prvkem je dynamický přízvuk, který je v češtině ustálený, jako autonomní funkční prvek vystupuje kvantita; tato práce jako první rozlišovala distinktivní a nedistinktivní prozodické prvky. V Předmluvě Jakobson uvádí fakt, že v pracích Josefa Krále o české prozodii nenašel vysvětlení pro rozdíly mezi českou a ruskou versifikací (v celé studii s Královými závěry polemizuje), proto se sám snažil o stanovení specifických vlastností českého verše ve srovnání s veršovými systémy jiných jazyků (prvním výsledkem byla kniha *O českém stiche*); přináší také názory několika českých umělců na problematiku české prozodie (ankety se zúčastnili např. J. Durych, V. Nezval, K. Toman, K. Biebl, S. K. Neumann, K. H. Hilar, E. Burian ad.). Celé pojednání je rozděleno do tří základních částí (hlav). Hlava první – „Základní problémy prozodie“ – se ve svých deseti kapitolách zabývá mj. soudobým stavem české teorie verše („věda o českém verši neexistuje ještě ani dnes“⁹), vztahem mezi praktickým a poetickým jazykem („organizované násilí básnické formy na jazyku“¹⁰), dosavadními prozodickými doktrínami a hodnocením jejich nedostatků, rozbořením základních prozodických prvků z fonologického hlediska i mimogramatickými prvky ve srovnání s fonologickými. Hlava druhá je věnována revizi učení teoretiků přízvuchného básnictví o českém přízvuku a kvantitě (Palackého a Šafaříkově *Počátkům českého básnictví* a Králově *O prosodii české*), a to minuciózním rozbořením těchto prozodických prvků ve 22 kapitolách; hlava třetí se pokouší vysvětlit příčiny vltězství přízvuchné versifikace. Novum *Základů českého verše* spočívalo ve skutečné fonologické analýze, v porovnání fonologických základů českých a ruských veršových systémů.

Uplatnění Jakobsonových nových přístupů, které přispěly k přeměně soudobé lingvistiky a literární vědy, obsahují i další díla, jež vytvořil během svého devatenáctiletého československého období života (podrobněji se však zde jimi nemůžeme zabývat). Nejde tedy o pouhé „přípravné období“ k vědeckým pracím napsaným později v USA, jak je to někdy v zahraničních materiálech interpretováno; plnohodnotně v nich představil

⁸ Jakobsonova teze o mezislovním předělu jako základním prozodickým principu českého verše byla revidována, např. M. Červenkou (viz ČERVENKA, M., JANKOVIČ, M., KUBÍNOVÁ, M., LANGEROVÁ, M.: *Pohledy zblízka: zvuk, význam, obraz*. Praha 2002, s. 135-136.).

⁹ JAKOBSON, R.: *Základy českého verše*. In: JAKOBSON, R.: *Poetická funkce*. Jinočany 1995, s. 166.

¹⁰ Tamtéž, s. 169.

vědecká témata, z nichž některá později všestranně osvětloval a domýšlel – tato raná Jakobsonova vědecká tvorba předznamenala díla, která psal od 40. let 20. stol. Uvedená „stálost badatelských zájmů“ patří k typickým znakům Jakobsonovy vědecké práce – „nerozchází se se svými mladistvými zájmy, nepřechází do jiných oblastí, pouze důsledně rozpracovává stále stejná základní východiska při stále širším záběru do stále obsáhlejšího materiálu. Právě to přivedlo jazykovědce G. Vinokura, aby v jedné poznámce o Jakobsonových pracích zdůraznil jeho „konzervativismus“ při vši revolučnosti jeho objevů: Jakobson totiž zůstává neochvějně věrný základnímu nasměrování a zásadám svého raného mládí. Patří k tomu ještě jedna jeho osobitá zvláštnost – všiml si jí M. Halle (...): «V bibliografii jeho prací za léta 1920-1939 je 134 prací: zahrnují všechna hlavní témata, která zajímala autora v průběhu celé jeho badatelské činnosti.» (...) Něco takového vřadycky ohromuje svou výlučností: neexistují učednická léta ani vývoj. Všechno je zadáno naráz, jako program na celý život.“¹¹

Prosazení nových pohledů na problémy jazyka a literatury však vůbec nebylo snadné. Jakobson přichází do Československa v r. 1920, v době přelomové společensky, kulturně i vědecky. V jazykovědě šlo o přechod od pozitivistické lingvistiky mladogramatické školy s ústřední diachronní metodou k synchronnímu zkoumání jazyka, kladoucímu důraz na hlubší poznání jazykové struktury, na funkční pojetí lingvistických problémů. Řečeno slovy Viléma Mathesia, v lingvistice šlo o dobu „neklidného hledání, kdy víra v tradiční metody pobledá“¹², „slábné plodnost tradičních metod a mizí víra v jejich spolehlivost“¹³, hledá se „nový základ pro další vědecké zkoumání“¹⁴ a „nové jistoty se teprve pomalu a s nesházemí tvoří“¹⁵. Právě V. Mathesius, český průkopník synchronního jazykovědného přístupu¹⁶, byl Jakobsonovou spřízněnou duší v proslapávání cest nové metodologii; ani jemu nebylo cizí propojení jazykovědy a literární vědy

¹¹ JAKOBSON, R.: *Dialogy*. Praha: Český spisovatel, 1993, s. 120.

¹² MATHESIUS, V. *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, 1982, s. 29.

¹³ Tamtéž, s. 39.

¹⁴ Tamtéž, s. 39.

¹⁵ Tamtéž, s. 29.

¹⁶ Vilém Mathesius již v roce 1911, v době „mladogramatické nadvlády“, vystoupil v Královské české společnosti nauk s přednáškou „O potenciálnosti jevů jazykových“, v níž objektem svého vědeckého zkoumání učinil současný jazyk, „statické kolísání“, tj. „nestálost“ jazykových prvků v určité době (pro mladogramatiky byl předmětem pouhého praktického popisu).

(„V pracích Mukařovského a Jakobsona se výborně uplatňovalo dávné mé přesvědčení, že jazykozpyt je nejpřirozenější spojenec vědy o literatuře.“¹⁷).

Setkávání a odborné diskuse V. Mathesia s R. Jakobsonem a několika dalšími názorově spřízněnými vědci postupně vyústilo v založení PLKu (1926), jehož členové teoreticky rozpracovávali, propagovali a uváděli do praxe principy nové metodologie – mj. také v oblasti zkoumání básnického jazyka, kde vůdčími osobnostmi byli Jan Mukařovský a R. Jakobson. (Podrobněji se zde nemůžeme zabývat všemi oblastmi činnosti ani myšlenkovými zdroji PLKu.)

Od těchto Jakobsonových vědeckých začátků spojených s prosazováním funkčně-strukturálního pojetí vědy o jazyce a s využitím fonologické metody při zkoumání zvukové stránky jazyka (včetně jazyka básnického) se vrátíme zpět k východisku našeho příspěvku, k Jakobsonově stati *Lingvistika a poetika*, v níž autor podává shrnutí svých názorů na problematiku vztahu jazyka a literatury – závěrečná slova tohoto *Closing Statement* stojí za připomenutí: považujeme-li poezii za „druh jazyka, pak lingvista, jehož polem je každý druh jazyka, smí a musí zahrnout poezii do svého studia. (...) Jsou-li dosud někteří kritici, kteří pochybují o kompetenci lingvistiky zahrnout oblast poetiky, pak já věřím, že básnická nekompetence některých lingvistů s úzkým rozhledem se tu mylně pokládá za neadekvátnost jazykovědy samé. (...) Lingvista hluchý k poetické funkci jazyka a literární vědec lhostejný k lingvistickým problémům a neznalý lingvistických metod jsou oba stejně křiklavým anachronismem.“¹⁸

V Jakobsonovi se obě tyto polohy – lingvista a literární vědec – vzácně spojovaly, proto „nebyl hluchý“ ani k obecným problémům jazyka, ani k jeho poetické funkci a podnětně je ve svých teoriích propojil. Česká literární věda se však doposud s Jakobsonovým pojetím plně nevyrovnala – sepětí lingvistiky a poetiky je propracováno jen v rovině zvukové, jak dokládá svými pracemi např. M. Červenka¹⁹. Současnému českému literárně-vědnému prostředí, které málo využívá podnětů moderní lingvistiky, se nabízí k úvaze tento teoretický vývod: jazyk je základní dorozumívací prostředek veškeré činnosti – i té „básnické“; chceme-li jí porozumět, je třeba zkoumat nejen účinek (často velmi subjektivní), ale i nástroj, kterým je to-

¹⁷ MATHESIUS, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha 1982, s. 445.

¹⁸ JAKOBSON, R.: *Lingvistika a poetika*. In: JAKOBSON, R.: *Poetická funkce*. Jinočany 1995, s. 104-105.

¹⁹ Viz např. ČERVENKA, M.; JANKOVIČ, M.; KUBÍNOVÁ, M.; LANGEROVÁ, M.: *Pohledy zblízka: zvuk, význam, obraz*. Praha 2002.

hoto účinku dosahováno. Uvažujeme-li tedy o vzájemném vztahu lingvistiky a poetiky, o stavu, kdy poetika hovoří o jazyce, o jazykových prostředcích a formách, je možné konstatovat, že poetika se pohybuje v prostředí vymezeném jazykem a jeho možnostmi – otevírá se tím cesta k účelnému využití Jakobsonovy „lingvistické poetiky“.

Summary

The paper deals with one of the approaches to the explication of poetics – with Jakobson's „linguistic poetics“. There are three parts in the paper:

Jakobson's conception of relation between linguistics and poetics (his theory of „linguistic poetics“). The main source for introducing of this theory is Jakobson's paper *Linguistics and Poetics* (1958). We concentrate on his explication of poetic function and on his communicative model containing 6 language functions and 6 factors that can be distinguished in communication acts.

Application of the conception of „linguistic poetics“ in Jakobson's early works – already in Czechoslovak period of his life. We are concerned with his work on Czech verse *Základy českého verše* (*The Fundamentals of Czech Verse*), 1926.

Comments on changes in Czech linguistics in the beginning of the 20th century (during his staying in Czechoslovakia). Jakobson influenced the development of new linguistic theories (e. g. synchronic analysis), he was one of the founders of the Prague Linguistic Circle, Prague structuralism. He took a leading role in the elucidation of the field of phonology.

We conclude the paper with a quotation from Jakobson's work *Linguistics and Poetics* which represents his conviction about position of poetics as a part of linguistics.

